

ПОПУЛИЗМЪТ: ЗА И СРЕЩУ ДЕМОКРАЦИЯТА

АНТОНИЙ ТОДОРОВ

Популизмът се използва днес единствено като етикет за политическо заклеяване. Той се използва за етикетирането на политическа партия или лидер, които се обвиняват, че дават неизпълними обещания, че подлъгват избирателите, че привличат гласоподаватели с нечестни методи, че не са надеждни политически актьори, на които може да се има доверие и с които може да се преговаря. “Популистки” е синоним сега за много неща: лъжовен, подвеждащ, евтин, параден, елементарен, опростителски. Все повече напоследък “популистки” се използва за обозначаването на крайните, екстремистките политически стратегии, които апелират към “народа” и го противопоставят на “елита”, “политиците”, “партиите”¹. В някакъв смисъл днес “популизъм” се използва в България със същата цел да се дискредитира политическият противник, както след 1945 се е използвал етикетът “фашист”, а след 1989 г. — етикетът “комунист”.

Френският политолог Пиер-Андре Тагиеф² разграничава шест смислови области на популизма, като шест различни сфери на употреба на понятието. На първо място популизмът е политическо движение, което е проява на определени кризисни моменти в политическото развитие. На второ място популизмът може да бъде политически режим, практика на управление, позната в историята на Латинска Америка и на Европа през XX век. На трето място популизмът може да се разглежда и като идеологическо явление. Повечето изследователи не смятат, че популизмът е идеологическа доктрина, която може да представлява обособен идеологически тип каквито са либерализмът, консерватизмът или социализмът. Но по-скоро става дума за идеологически стил, който мобилизира темата за “народа” в определена ситуация. Най-сетне популизмът е и нагласа, отношение към политическите приоритети, чувствителност към натиска от страна на публиката и стремеж да се отговаря почти автоматично на този натиск, независимо дали съответният политик споделя каузата на подобен натиск. Популизмът на пето място може да бъде и просто политическа реторика, употребявана от политици, които не можем непременно да квалифицираме като популисти, но които в опреде-

лени политически моменти са склонни да прибегват до него. Най-сетне популизмът е и тип легитимация на властта, проява на загрижеността на правителството към едно или друго масово очакване, независимо дали в стратегически план такова внимание е оправдано.

Политическият популизъм е по-тясно понятие, него Маргарет Канован го класифицира в четири главни типа³. На първо място това е популистката диктатура, съвкупност от разнообразни проявления на популисткия цезаризъм в историята, където се установява пряка връзка между лидера и народа, без посредничеството на елитите и партиите. Дали в ролята на Цезар ще е Наполеон Бонапарт, Александър Стамболийски, Хуан Перон или Владимир Путин е без значение. Важното е народът да идентифицира себе си с лидера, като го противопоставя на корумпираната политическа класа. На второ място, това е популистката демокрация, с който термин М. Канован нарича основани на плебисцита и референдума политически режими като този в Швейцария. Популистският характер на демокрацията тук се проявява в това, че няма институционални прегради пред реализацията на мнението на мнозинството от народа. Токвил открива подобен феномен във всяка демокрация, като го нарича “тирания на мнозинството”. На трето място това е реакционният популизъм, който е популизъм на изключването. Той е както националистически, така и расистки, като често е и двете. Той изключва от сферата на гражданските права (и на политическата общност) иномородците, другOVERците, изобщо другите, натоварени с отговорността за колективните беди и трудности). И най-сетне четвърта разновидност на политически популизъм е дискурсивният популизъм на политическата класа, който внушава възможността от преодоляване на разделението в обществото и от достигането на една социална и политическа хармония без противопоставяния и конфликти. Последното може да бъде прием и на демократични, и на авторитарни политически партии.

Всъщност превръщането на популизма в заклеяващ етикет затруднява неговото аналитично използване, както и самия му анализ. Причината на първо място е интелектуалната съпротива към неутралното говорене за популизма и към дискутирането на неговите разнообразни страни и роли в политиката. Почти е невъзможно днес да се твърди, че популизмът може да има положителен ефект в някаква политическа ситуация или дори че популизмът е неизбежен спътник на

самата демокрация. В някои анализи на популизма, именно за да се разграничи днешната негативна конотация на понятието от историческата му употреба, където конотацията не е единствено отрицателна, се назовава като “неопопулизъм”. С това употребяващите го автори назовават лидерството, което се проявява извън партийната система до момента на интегрирането му в нея. Така много популистки лидери ще се окажат по-късно съвършено интегрирани в системата, която яростно критикуват, преди да станат чест от нея.

От аналитична гледна точка “популизъм” не е ценностна квалификация, употребявана за да се изрази типично аксиологично отношение. Това означава, че можем да разграничаваме на първо време един реакционен от един демократичен популизъм, в зависимост от политическата роля, която употребата му играе, в зависимост от политическите резултати, които е постигнал, и в зависимост от политическите стратегии, които си е поставял. Можем да кажем също така, че от тази гледна точка Хайдер в Австрия и Чавес във Венецуела не са по един и същи начин популисти, както и че разграничаването им е от значение. Както и че неразграничаването им, подвеждането им под общия знаменател, който заличава различията между тях, е донякъде политическа, а не аналитична програма. В същата логика популизмът може да се разглежда като “детската болест на демокрацията” (според израза на Ален Турен), но също така и като отрицание на демокрацията (или поне на съвременната представителна демокрация).

Тезата ми е, че популизмът е иманентна характеристика на модерната форма на представително демократично управление. Мнозина изследователи проблематизират различието между представителното управление и демокрацията⁴. Първото се появява преди около двеста години, втората има много по-дълга история и първоначалните ѝ форми намираме в гръцката античност. Представителното управление има аристократични корени и се ражда в борбата между аристокрацията и короната в началото на модерността преди около пет столетия. Историята от последните два века е история на демократизирането на представителното управление, на неговото отваряне към широката гражданска публика, на непрекъснатото му освобождаване от ограниченията на съсловните цензове. Демокрацията, обратно, предполага от самото си начало едно дълбоко равенство между гражданите. Тази форма на упра-

вление се основава на предположението и увереността, че всеки гражданин има еднаква политическа компетентност, поради което е способен в равна степен като всеки друг гражданин да упражнява каквато и да е политическа функция. Затова представителното управление разпределя политическите функции чрез избори сред един установен политически елит, докато демокрацията е разпределяла функциите чрез теглене на жребий.

Днешната представителна демокрация е политически режим, който е компромис между принципите на представителното управление и демокрацията. Винаги има известно напрежение, или най-малкото несъвпадение, между представителността и демокрацията. Двата принципа са различни и понякога противоположни. Първият се опира на лидерството, вторият — на равенството. Затова и популизмът, когато критикува наследеното лидерство и противопоставя “политическата класа” (избраните) на народа (равните граждани), се ражда в полето на това напрежение и противопоставяне. Представителната демокрация ясно разграничава представители и представлявани. Вторите очакват от първите да действат съгласно очакванията на публиката. Първите очакват от вторите да им дадат нужната автономия, когато взимат решенията си. В съвременните демокрации, за разлика от античните, политическото равенство е ограничено. То се свежда най-вече до равенство по време на избори, като се смята, че всеки гражданин има равни изборителни права. Последното по същество е само заявление, защото тези равни права не могат да се упражняват равно както от граждани, силно въввлечени в политически процес, така и от граждани, чиято политическа компетентност е рязко ограничена заради ниско образование или социална маргинализация⁵. Освен това днешните представителни демокрации изживяват общ процес на намаляване на проницаемостта на границата между “народа” и “елита”. И двете понятия са в кавички, за да подчертая, че са резултат от социална конструкция, от процес на интересубективно изграждане на техния смисъл. Няма нищо очевидно в понятието за народ и в понятието за елит — съдържанието му се мени в зависимост от обществата, историческото време или политическата ситуация. “Народът” може да бъде съвкупността от “обикновени граждани”, които нито са много богати, нито са много образовани, нито много се интересуват от политика. Но също така “народ” може да означава всички, които не са сред упра-

вляващите среди, всички опозиционно настроени. “Ние сме народът” е класическа претенция на всички опозиционни партии, както и на всички политизирани граждани. “Елит” може да бъде наименованието както на конкретно “управляващите”, така и на всички по-богати или по-образовани. Последното прави възможно и разбирането, че елитът може да е “самозван” или пък че “това не е истински елит”, като “истинският” несъмнено има “обективни основания” да заема тази позиция.

Популизмът може да се разглежда и просто като обратната страна на представителното демократично управление. Всъщност още Аристотел разграничава типове на политията (власт на народа в интерес на народа и в рамките на закона) от охлократията (произволната власт на народа-тълпа). Кое то ни припомня, че не всяко решение, прието с мнозинството на народа, може да е справедливо, нито че народът в своята съвкупност и особено в своето мнозинство винаги е справедлив.

В българската история популизмът винаги се проявява в периоди на промяна на политическата система, дори е симптом и инструмент за такава промяна. През 20-те години на миналия век БЗНС използва силна популистка реторика, като постига политизацията на широките селски маси, наред с другото и чрез въвеждането на задължителното гласоподаване. През 1945-1946 г. комунистите също използват популистка реторика, за да политизират народа, или по-скоро за да активизират масовата социална опора за новия режим. През 1990 г. се водеше остра символическа борба между СДС и БСП за това, кой представлява народа. “Ние сме народът” скандираха както “червените пенсионери”, така и “сините студенти”, като всеки от тях имаше еднаквото основание да го твърди. Проблемът беше, че чрез тази претенция “другата партия” се поставяше извън народа, противопоставяше се на народа. По-късно Жорж Ганчев заклеяваше “партиите” в парламента и ги противопоставяше отново на “народа”, който говореше чрез БББ. През 2001 г. претенцията да представлява народа имаше НДСВ, срещу “старите партии” на прехода СДС и БСП. Същата претенция в момента формулира ГЕРБ, също противопоставящ народа на старите елити. Така че този вид дискурсивна игра съвсем не е израз на някаква извънредна ситуация, а се използва от всеки претендиращ да обнови политическата система политически актьор. В някакъв смисъл тя винаги съпътства демократичния процес.

Въпросът е обаче, както изглежда, дали съществува популистка

опасност. И в духа на казаното дотук бих разчленил две страни на такъв въпрос, който се задава често и очевидно има своите основания. Преди всичко, ако говорим за опасност, трябва да разграничим опасност “за какво” от опасност “от какво”. В първия случай мислим за нещо, което популизмът ще премахне, или което ще изчезне, във втория случай — опасността се идентифицира със самия популистки актьор, с неговата характеристика. За какво или по-скоро за кого е опасен популизмът? В най-честия случай обектът на опасността е политически или социален актьор, който има интерес от запазването на социалното и политическото статукво и който се опасява, че това статукво може да бъде нарушено. Дали ще става дума за венецуелския петрол, за глобалния капитализъм или за двупартийния монопол, реакцията е еднотипна — този, който се представя за челинджър, е заклеен като популист.

Не по-малко интересен е въпросът кой е опасният популизъм. Ако приемем, че “всички популисти са еднакви”, горният въпрос е безсмислен. Той има смисъл само ако разчленяваме популистките стратегии и се опитваме да разграничим истински опасните от сравнително безобидните и вписващите се в демократичния ред. В говоренето за популизма в България често се смесват Симеон Сакскобургготски, Бойко Борисов и Волен Сидеров. Това смесване обаче не само е аналитично необосновано, но представлява нормативна стратегия с идеологически послания, която внушава, че всеки критичен към действителността дискурс е еднакво популистки, т.е. еднакво негоден. В конкретната българска ситуация това неразчленяване на популизмите е често израз на носталгията към “единството на десницата”, разкъсано от такива нови играчи като НДСВ през 2001, “Атака” през 2005 или ГЕРБ през 2007. В тази “популистка триада”, която винаги може да бъде разширена, има различия, които са многозначителни и важни, ако искаме действително да идентифицираме реалната популистка заплаха. Между “Атака”, от една страна, и другите “популисти” различието е качествено. Защото национал популизмът на “Атака”, сроден и сходен с национал популизма на Лео Пен във Франция, на Йорг Хайдер в Австрия или на Пим Фортейн в Нидерландия, е популизъм антидемократичен и откровено реакционен. Той се основава на изключването на определена категория граждани от полиса, от народа, с обявената цел да бъде запазен полисът или народът. Това изключване (на емигрантите, на “арабите”, на “циганите”) идентифицира масов

колективен враг на народа и дори това да не присъства експлицитно в изказванията на национал популистките лидери, представлява едно масово внушение.

Национал популизмът днес е истинската опасност за демокрацията, за представителното управление, защото той се възползва изцяло от демократичните механизми, но ги поставя под въпрос в самата си идеологическа концепция. Също както нацистите през 1933 г.

Бележки:

¹Наред с многото други: Hermet G. Les populismes dans le monde. Fayard 2001. Но също и специалният броя на сп. “Критика и хуманизъм” под на слов “Призракът на народа. Новите форми на популизъм”, кн.28, бр.1, 2007.

²Taguieff, Pierre-André. L'illusion populiste : essai sur les démagogies de l'âge démocratique. Paris : Flammarion, 2007.

³Цит. по Rioux, Jean-Pierre (sous la dir de). Les populismes. Librairie Académique Perrin, 2007. Но виж и нейната статия: Canovan, Margaret. “Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy”. In: Political studies, no. 1, 1999.

⁴Вж. Manin, Bernard. Principes du gouvernement représentatif. Flammarion 1997.

⁵Вж. Milner, Henry. [Civic literacy: how informed citizens make democracy work.] La compétence civique: comment les citoyens informés contribuent au bon fonctionnement de la démocratie. Québec: Presses de l'Université Laval, 2004.